

De oorlog en het Vaticaan

Johan Ickx

Geheim verzet
na de brand van
Leuven in 1914

LANNOO

*Aan Annelies, Charlotte en Catharina,
achterkleinkinderen van grenadier Pierre Gervais,
oud-strijder van de Grote Oorlog 1914-1918*

'Voilà donc comme quoi, M. le Baron, les excitations du peuple belge contre vous, n'existent que dans votre imagination. Et les indices d'effervescence, que vous croyez apercevoir, ne sont que les menées de vos espions et le tapage de vos enquêteurs.

Le peuple belge est calme, patient, il attend sa revanche.

Il n'y a pas eu des francs-tireurs, lorsque vos armées ont envahi notre territoire, j'espère qu'il n'y en aura pas lorsqu'elles battront en retraite.'

Kardinaal Mercier in gesprek met baron von der Lancken,
Mechelen 9 oktober 1915¹

INHOUD

9	Voorwoord
11	Inleiding
13	Lijst van afkortingen en gebruikte archieven
15	1 De Duitse invasie in België
15	Een spoor van vernieling
17	De brand van Leuven
23	De legende van de francs-tireurs tot leven gewekt
25	Ooggetuigen en historici: honderd jaar strijd om de schuldvraag
32	De omstreden complottheorie
37	2. Het rapport van Mgr. Paulin Ladeuze bleef honderd jaar geheim
37	Het geheime rapport van Mgr. Paulin Ladeuze
43	De these van Mgr. Paulin Ladeuze bevestigd?
46	De oorlog beslecht in archieven en bibliotheken
47	Mgr. Paulin Ladeuze beraamt de schade voor de katholieke universiteit van Leuven
53	Mgr. Emanuele de Sarzana, <i>Uditore di prima classe en Chargé d'affaires</i> van de nuntiatuur te Brussel
59	3. De missie van Mgr. Simon Deploige te Rome
59	Kardinaal Désiré Mercier steekt het vuur aan de lont
65	Mgr. Simon Deploige: Belgisch diplomatiek geheim agent te Rome

83	Het eerste doel bereikt: de pauselijke allocutie van 22 januari 1915
85	Mgr. Amédée de Crooij in Rome
87	Mgr. Eugenio Pacelli op zoek naar de waarheid
91	Mgr. Simon Deploige richt zich op Nederland en Spanje
93	De audiëntie van Mgr. Simon Deploige bij paus Benedictus xv op 16 februari 1915
98	De ‘club van vijf’ te Rome
109	4. Actie en reactie van de Heilige Stoel
109	De rol van de nuntiatuur gecompromitteerd
112	De afrekening: Mgr. Simon Deploige versus Mgr. Emanuele de Sarzana
115	Leuven op de agenda van de paus: francs-tireurs en nuntiatuur te Brussel ontmaskerd
119	5. Paus Benedictus xv zet zich in voor de Leuvense Alma Mater
123	Mgr. Simon Deploige verlaat Rome
125	Het geheime rapport van Mgr. Paulin Ladeuze bereikt Rome
129	De aantekeningen van Mgr. Eugenio Pacelli bij het geheime rapport
134	Een boekenstroom vanuit het Vaticaan voor Leuven
139	Epiloog
145	Besluit
157	Het geheime rapport van rector Mgr. Paulin Ladeuze (transcriptie)
183	Dankwoord
185	Bibliografie
197	Namenlijst
209	Eindnoten

VOORWOORD

Op een afstand van honderd jaar van de ‘nutteloze slachting’, zoals paus Benedictus xv de Eerste Wereldoorlog noemde, vertelt het boek dat we in handen houden over een aspect van dit gruwelijke conflict dat tot op heden ongekend bleef. Terwijl burgers onder de woede van de verschillende legers te lijden kregen en er zo veel soldaten stierven op de slagvelden en in de loopgrachten over heel Europa, vond er parallel daarmee, van eind 1914 tot de eerste helft van 1915, een andere, stille maar niet minder beslissende strijd plaats in de paleizen en salons van Rome en van het Vaticaan.

De resultaten van dit onderzoek zijn waarachtig verrassend. Wie de auteur kent, die wetenschappelijk gevormd werd aan de universiteiten van Leuven en Rome, weet dat hij of zij een origineel verhaal mag verwachten met niet-conformistische besluiten.

Vertrekkende van de verbazing die twee documenten teweegbrachten, beide bewaard in de archieven van het staatssecretariaat, introduceert de auteur ons in de kamers waar de gesprekken plaatsvonden en achter de schermen van de politieke activiteit. Hij legt de verborgen plooien van de diplomatie open om ons een objectief verhaal te vertellen, waarvan de conclusies weleens een uitdaging zouden kunnen vormen voor de opinio communis en de besluiten die in de wetenschappelijke wereld tot op heden als geconsolideerd aangenomen werden.

Sinds eeuwen beschikken de pausen over een diplomatie die de bijzondere eigenschap toegeschreven wordt uiterst discreet en delicaat op te treden. De auteur vertelt over haar efficiëntie, en op hetzelfde ogenblik onthult hij de kwetsbare zijde ervan, door aan te to-

nen dat de menselijke zwakheid, ook in de Katholieke Kerk, een factor blijft waar rekening mee gehouden moet worden. Maar bij het lezen van dit boek komt men tot het besef dat, om het kwaad te weerstaan en haar doel te bereiken, met name de verdediging en het bevorderen van de rechtvaardigheid en de vrede in de wereld, de Katholieke Kerk kan rekenen op onwrikbare en volhardende kardinalen en bisschoppen, op ervaren en onvermoeibare priesters, op religieuzen die geen doodsangst kennen en op leken die hun betrouwbaarheid en onveranderlijke trouw tonen.

De onverwachte wending in de politieke en diplomatieke keuzes van de Heilige Stoel ten aanzien van het lijdende Belgische volk en van de Katholieke Universiteit Leuven, uitvoerig aangetoond op basis van historisch betrouwbare documenten, zal onvermijdelijk een weerslag hebben op de interpretaties van de andere keuzes die gemaakt werden op internationaal niveau. Het feit dat een dergelijke onverhoedse ommezwaai plaatsvond door inspiratie en onder impuls van Mgr. Eugenio Pacelli, de toekomstige paus Pius XII, maakt dit boek quasi profetisch.

Kardinaal Pietro Parolin

Staatssecretaris

INLEIDING

Bij de herdenkingen van het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog organiseerde ook het Pauselijk Comité voor Historische Wetenschappen in 2014 een groot colloquium. Ik nam deel aan de voorbereiding ervan en werd uitgenodigd om er een lezing te houden over de Katholieke Kerk in België tijdens de Eerste Wereldoorlog. Het was de bedoeling dat ik ook een bijdrage zou schrijven die na het colloquium gepubliceerd zou worden in de aktebundel. Mijn onderzoek in functie van dat artikel bracht echter onverwachte ontdekkingen met zich mee, waaraan dit boek zijn oorsprong dankt: een geheim rapport, toe te schrijven aan Mgr. Paulin Ladeuze, en aantekeningen bij dat rapport van een onbekende hand wekten meteen mijn interesse. In overleg met de organisatoren van het colloquium, in het bijzonder met p. Bernard Ardura *O.Praem*, president van het Pauselijk Comité voor Historische Wetenschappen, werd afgezien van een bijdrage voor de gepubliceerde aktebundel. Dat verklaart dus de afwezigheid van een bijdrage over België in dit imposante volume.²

Al snel groeide de intuïtie dat de diplomatieke akten van de Heilige Stoel voor België rond 1914-1915 grote leemtes bevatten en dat ze bovendien vaak een onverklaarbare en weinig logische bewaarorde vertoonden. Tegelijk sprongen een aantal nota's en telegrammen in het oog, die een heel intense activiteit van de Vaticaanse administratie suggereerden met betrekking tot twee prangende thema's: de brand van Leuven en de vermeende gijzeling van kardinaal Mercier. Tijdens een feestelijke ontmoeting in Blaison-Gohier, in de zomer van 2014, vroeg ik aan de Leuvense universiteitsarchivaris Mark De-

rez of er in het universiteitsarchief notities aanwezig waren van Mgr. Ladeuze over de brand van Leuven. Die bleken inderdaad te bestaan. Ik keerde dus even terug uit Rome om het bronmateriaal in België verder te onderzoeken. Brussel en Leuven, zo zou blijken, zouden nog een schat aan informatie prijsgeven, ook al was er inmiddels honderd jaar verstreken sinds de oorlog. Een nieuwe lectuur van de briefwisseling van Mgr. Simon Deploige in het Rijksarchief te Brussel gaf verrassende details prijs, die in de richting wezen van een geheime groep met personen van verschillende nationaliteiten, actief in Rome en bij de Heilige Stoel. Zij stelden zich tot doel de valse Duitse oorlogspropaganda bij het Vaticaan te ontmaskeren om een wijziging van de diplomatieke koers van de Heilige Stoel te bewerken.

De gelukkige ontmoetingen met familieleden van Mgr. Simon Deploige lieten mij toe nooit eerder gezien materiaal uit hun privécollectie te raadplegen en hun levendige herinneringen aan de Leuvense filosofieprofessor vast te leggen voor toekomstige generaties. Verder onderzoek in de Vaticaanse archieven bracht me op het spoor van een afrekening in het kerkelijke diplomatieke milieu, enig in haar soort en met verstrekkende gevolgen. De niet-onpartijdige rol van de nuntiatuur in Brussel lag daarvan aan de basis. In het oplossen van deze crisis bij het diplomatieke korps van de Heilige Stoel bleek een hoofdrol weggelegd voor Eugenio Pacelli, de latere paus Pius XII.

Tot slot stelt dit boek over het eerste jaar van de Eerste Wereldoorlog ook een aantal traditionele interpretaties ter discussie over gebeurtenissen op internationaal vlak tijdens het interbellum en de Tweede Wereldoorlog.

Johan Ickx

LIJST VAN AFKORTINGEN EN GEBRUIKTE ARCHIEVEN

AGR	Algemeen Rijksarchief/Archives Générales du Royaume. Brussel/Bruxelles.
AKUL	Archief van de Katholieke Universiteit Leuven. Leuven.
ASA	Archief van de abt-primas O.S.B. van Sant'Anselmo. Roma.
ASGF	Archief van de Koninklijke Belgische Kerk en Stichting 'San Giuliano dei Fiamminghi'. Roma.
A.S.V.	Archivio Segreto Vaticano. Vaticaanstad. Downtown Abbey Archives and Library. Somerset.
	Familiearchief Delvigne.
	Familiearchief Pacelli.
FO	Archives of the Foreign Office. Londen.
KLM-MRA	Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis/Musée royal de l'Armée et d'Histoire militaire. Brussel/Bruxelles.
S.RR.SS. / AA.EE.SS.	Segreteria di Stato. Sezione per i Rapporti con gli Stati. Archivio Storico. Fondo della Congregazione degli Affari Ecclesiastici Straordinari. Vaticaanstad.

1

DE DUITSE INVASIE IN BELGIË

Een spoor van vernieling

Op 2 augustus 1914 richtte de Duitse rijkskanselier Theobald von Bethmann Hollweg een ultimatum aan koning Albert I en de Belgische regering. De boodschap was duidelijk: geef de Duitse keizerlijke legers vrije doorgang. België wees het ultimatum resoluut af, want het was juridisch verplicht neutraal te blijven.³ Daarop trok het Duitse leger vrijwel meteen België binnen. Bij die inval op 4 augustus 1914 had koning Albert I het opperbevel over de Belgische strijdkrachten op zich genomen. Hij had daaropvolgend, in overleg met zijn generaals, het Leuvense stadhuis gekozen als hoofdkwartier, waar de legerstaf zich op 5 augustus installeerde.

Met een blitzkrieg hoopte het Duitse leger het kleine maar economisch belangrijke koninkrijk België snel te veroveren.⁴ Het uiteindelijke doel was het hart van Frankrijk, Parijs.⁵ De Duitse generaals lagen niet wakker van de Belgische neutraliteit. De hindernissen op hun weg, zoals de fortengordels rond Luik en Namen, schrikten hen niet af. Aan Belgische zijde hoopte men dat de Duitse legers via het zuiden van het land snel de Franse grens zouden bereiken. Maar wat als de inval ook ten noorden van de Maas zou plaatsgrijpen? In dat geval kon het Belgische leger terugvallen op de vesting rond Antwerpen, groter en sterker nog dan beide fortent-

gordels in Wallonië, maar werd Leuven aan de vijand overgeleverd.⁶ Berlijn gokte op dat tweede scenario en verwachtte niet veel meer dan wat symbolisch verzet. Maar het Belgische leger weerde zich verbeteren.⁷ De Duitsers zetten elf legerkorpsen in, goed voor een half miljoen soldaten. De Belgen verdedigden zich tegen deze overmacht met twee korpsen van 130.000 manschappen.

Toen duidelijk werd dat de Duitse legers in opmars waren naar Leuven, verliet koning Albert I er op 19 augustus 1914 heel vroeg in de ochtend het militaire hoofdkwartier. Het Belgische leger poetste de plaat en liet de stad aan haar lot over.⁸ Men dacht Leuven voor oorlogsschade te kunnen behoeden door de verdediging van de stad op te heffen en haar zonder militaire weerstand aan de Duitsers over te geven. Leuven werd tot 'open stad' verklaard en de Belgische legerleiding trok zich terug in het bolwerk rond Antwerpen. Bij de Duitse legerleiding wekte deze tactische beslissing meteen de indruk dat de weg naar de universiteitsstad open lag, maar ook voor veel inwoners was dit het signaal om zich uit de voeten te maken. Er kwam al gauw een vluchtelingenstroom op gang. Een georganiseerde tegenaanval bij de Dijle, een natuurlijke barrière, bleef uit en zo kwam het dat de troepen van de Duitse keizer op 19 augustus onverstoord door de Leuvense straten konden trekken in een volmaakte parade.⁹

Op 21 augustus werden drie stadsmagistraten, onder wie de burgemeester zelf, als gijzelaars in hechtenis genomen en op 23 augustus volgde de aanstelling van majoor Walter von Manteuffel als *Ortskommandant* voor Leuven en omgeving.¹⁰ Hij organiseerde zijn bureau in het stadhuis, de avondklok werd ingesteld en er werd uitdrukkelijk gewaarschuwd voor eventuele acties van vrijsschutters, de zogenaamde francs-tireurs. Die zouden met genadeloze represailles afgestraft worden, zo klonk het.

Van een blitzkrieg was dus geen sprake. Als reactie op het onverwachte, steeds terugkerende Belgische verzet begingen de Duitse soldaten ongekende wreedheden en lieten ze een spoor van vernieling achter. Tussen 5 augustus en 21 oktober 1914 doodden ze 6000 burgers en veegden ze ongeveer 14.000 huizen van de kaart.¹¹ De kleine gemeente Herve, waar 's nachts de verblijven van het Duitse leger werden beschoten, werd met de grond gelijk gemaakt. Andenne, bij Namen, had eerder al hetzelfde lot ondergaan. Als vergeldingsmaatregel vermoordden de Duitsers er in twee dagen tijd 262 inwoners.¹² In Tamines werden op één dag 384 burgers gedood (er zouden uiteindelijk meer dan 500 slachtoffers vallen) en in Aarschot brachten de Duitsers 156 burgers om.¹³ Nog gewelddadiger was de slachting van 612 burgers in Dinant op 23 augustus. Leuven telde tussen de 210 en 248 slachtoffers. Ook de clerus werd niet gespaard: in die donkere augustusdagen werden meer dan 200 Belgische geestelijken gedood.¹⁴

De brand van Leuven

Leuven genoot in die tijd internationale bekendheid vanwege haar wereldberoemde katholieke universiteit. De wetenschappelijke disciplines oosterse talen, kerkgeschiedenis, celbiologie en geologie konden zich meten met de top van het toenmalige moderne onderzoek. Verder was de universiteitsbibliotheek, met haar rijke boekenbestand en unieke en waardevolle handschriften, zeer benijdenswaardig in de ogen van buitenlandse, en dus ook meerdere Duitse – overwegend protestantse – universiteiten.

Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog was het klimaat in Leuven niet onvriendelijk te noemen ten opzichte van de Duitsers. De katholieke Leuvenaars hadden traditioneel het republikeinse en gelaïciseerde Frankrijk gewantrouwd. Voor hen was Duitsland een

huis van vertrouwen, met een keizer aan het hoofd en geloofsgenoten die meeregeerden. Ook de socialisten keken op naar Duitsland, waar kameraden de grootste arbeiderspartij ter wereld vormden. Aan de Leuvense universiteit zaten de hoogleraren weliswaar tot over hun oren in de Franse cultuursfeer, maar ze stuurden hun pupillen wel naar Berlijn of Leipzig voor hun specialisatie. Die keerden dan terug met het hoofd vol Duitse wetenschap en techniek, en in de ban van de Overrijnse studentenromantiek. De Duitstalige studentenvereniging Lovania trok zowel Walen als Vlamingen aan. In de winter van 1913-1914 hadden Duitse vaklieden de nieuwe metalen rekken van de universiteitsbibliotheek van Leuven gemonteerd, en de stad Leuven deed een beroep op een befaamde Duitse stedenbouwkundige om de historische binnenstad opnieuw in te richten.¹⁵ De relatie tussen de Leuvenaars en de Duitsers was dus goed.

Ook vanwege haar geografische ligging had de stad Leuven tot 1914 steeds een open houding aangenomen ten opzichte van Duitsland. Leuven zou in de middeleeuwen ontstaan zijn op de plek waar de rivier de Dijle kruiste met de handelsweg tussen Vlaanderen en het Rijnland. De spoorlijn Oostende-Keulen volgde diezelfde weg. Dat verklaart enerzijds waarom de militaire verbindinglijnen over Leuven bleven lopen, en anderzijds waarom Leuven als knooppunt van spoorwegen een strategische twistappel vormde.

Op de vooravond van de Duitse inval, in juli 1914, zag de Oostenrijkse schrijver Stefan Zweig tijdens zijn reis naar de Belgische kust vanuit de trein een vriendelijke, ingedommelde stad.¹⁶ De oorlog leek veraf, en op enkele wakkere geesten na leken weinigen zich bewust van de reële oorlogsdreiging. De studenten hadden dat academiejaar wel andere beslommingen aan hun hoofd. Zo was in maart 1914 de academische senaat in spoedzitting bijeengeroepen, niet in verband met de internationale toestand, maar vanwege het studentenprotest tegen het rigide tuchtreglement van vicerector

Jan van Cauwenbergh, een gewezen seminariedirecteur die het met de discipline erg nauw nam. Hij liet het reglement, dat al anachronistisch was, naar de letter naleven. Het groeiende ongenoegen werd door enkele onruststokers onder de studenten uitgebuit en in maart 1914 brak een heuse opstand uit. De studenten verbrandden een pop die de vicerector voorstelde, riepen een week lang een staking uit en stuurden zelfs een delegatie naar de kardinaal te Mechelen om hun ongenoegen en eisen aan hem voor te leggen. Ze wilden een herziening van het reglement en meer inspraak voor de studenten in de universitaire raad. Uiteraard bleef het bij ijdele studentikoze dromen, want de bisschoppen gingen er niet op in. Het tumult van deze studentenrevolte was echter klein bier in vergelijking met de Duitse toorn die eind augustus over de universiteit zou losbarsten.¹⁷

In mei 1914 werden nog huldefeesten gehouden ter ere van Jan Frans van de Velde, de legendarische universiteitsbibliothecaris die in 1794 met het zilver en een scheepslading archieven van de universiteit ontsnapt was aan de plunderende Franse trofeeënbrigades van de Republiek. Deze feestvreugde zou enige maanden later echter een bittere nasmaak krijgen wanneer diezelfde archieven en kostbaarheden onder de Duitse pletwals voorgoed teloor zouden gaan. En dan was er natuurlijk ook nog de examenperiode, waarbij iedereen zich op zijn universitaire bezigheden concentreerde, om vervolgens, eind juli, huiswaarts te keren en de stad Leuven in haar traditionele zomerslaap te laten verglijden.

Op het platteland, onder het zomerse klokgelui, was er nog minder aandacht voor wereldpolitiek.¹⁸ Dat een oorlog die kort voordien was losgebarsten op de Balkan België zou meesleuren in een wereldconflict tartte alle verbeelding. En dat Duitsland het kleine koninkrijk een ultimatum zou stellen en de vrije doortocht zou eisen, konden de meeste mensen zich helemaal niet voorstellen.¹⁹

Het ondenkbare gebeurde toch en op 2 augustus 1914, meteen na de oorlogsverklaring aan België, ontstond in Leuven een sterke anti-Duitse reflex: de inwoners van Duitse nationaliteit werden op staande voet uit de stad gezet en onder het gejuuw van een woedende menigte werd de Duitse driekleur bij het lokaal van de Duitse studentenvereniging naar beneden gehaald. De vrees voor spionnen nam dermate toe dat zelfs een bevel volgde om alle duivenhokken open te zetten, om toch maar geen Duitse duif de vrije vleugels te laten.²⁰

Nadat de Belgische legerleiding zich in Antwerpen had teruggetrokken, wist ze op 25 en 26 augustus met gering succes een eerste van drie uitvallen te plegen.²¹ Zo slaagden de Belgen erin, over Mechelen, weer tot op tien kilometer van Leuven door te dringen. Op hetzelfde moment kwamen in Leuven meer dan tienduizend Duitse manschappen samen, en voortdurend werd versterking aangevoerd per trein. Leuven werd met andere woorden het toneel van een imposante bezettingsmacht. Maar die nieuw aangevoerde Duitse regimenten konden het tij niet keren en het zag ernaar uit dat het Belgische tegenoffensief vanuit Mechelen zou slagen.

De voelbare dreiging en de verre echo's van kanonnenvuur maakten de groeiende Duitse troepenmacht in Leuven alsmaar nerveuzer. Zo kwam het dat vanaf 25 augustus geregeld schietpartijen ontstonden in de stad, waarbij de Duitse soldaten lukraak in het rond vuurden of mikten op de huizen. De Leuvenaars doken onder in hun tuinhokken of kelders. Dat laatste hield grote gevaren in, want tijdens en na de schietpartijen werden vaak huizen in brand gestoken.²² Daardoor sprong de waterleiding en kwamen kelders in een wip blank te staan. Een sfeer van terreur hield de burgers in haar greep.

Het Duitse commando beweerde dat er in Leuven op hun troepen geschoten werd, waarop de burgers uit het Hageland het moes-

www.lannoo.com

Registreer u op onze website en we sturen u regelmatig een nieuwsbrief met informatie over nieuwe boeken en met interessante, exclusieve aanbiedingen.

Omslagontwerp: Studio Lannoo

Vormgeving: Studio Lannoo in samenwerking met Karakters

Coverfoto: © Millennium Images

© Uitgeverij Lannoo nv, Tielt, 2017 en Johan Ickx

D/2017/45/679 – ISBN 978 94 014 4323 4 – NUR 689

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand en/of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch of op enige andere manier zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.